

РОЗКОПКИ У ЛІТОПИСНОМУ РОМНІ (до 100-річчя роменської археологічної культури)

У статті опубліковано матеріали розкопок археологічних пам'яток на території м. Ромни Сумської обл., зокрема її епонімного городища в ур. Монастирище.

У писемних джерелах ми знаходимо лише одне повідомлення про давньоруське місто Ромен¹. Ця згадка міститься в автобіографічному творі Володимира II Мономаха «Повчання дітям», який дійшов до нашого часу у складі Лаврентіївського літопису. Серед інших епізодів власного життєпису Володимир Мономах розповідає про події, що відбувалися близько 6504 (1086) року, коли половці на чолі з ханами Аепюю та Боняком намагалися захопити місто Вир. Цьому перешкодив Мономах своїм превентивним походом, про що скупю говориться: («...къ Ромну идохъ съ Олгом и дѣтми на нь и онъ очутиши, бѣжаша...»²), тобто кочівники змушені були відмовитися від свого наміру.

Щодо хронології згаданих Мономахом подій погляди істориків не збігаються: деякі вважають 1036 рік автентичною датою (Д.Т. Тихомиров, О.С. Стрижак та ін.)³, тоді як інші, виходячи з даних Іпатіївського літопису, в якому ті самі події, але без згадування міста Ромен вміщено після 1111 р., схильні говорити про кінець квітня цього або ж 1113 р. (Л.Е. Махновець). Останню думку поділяє і визнаний фахівець з вивчення кочівників півдня Східної Європи С.О. Плетньова⁴.

Отже, писемні джерела не дають однозначної відповіді на запитання про час виникнення цього давньоруського міста. Проте для нас важлива не стільки хронологія подій, у зв'язку з якими згадується Ромен, скільки та обставина, що йдеться про вже існуюче місто-фортецю. Цей факт дає змогу припускати виникнення Ромна у дещо раніші часи, ніж згадані Володимиром Мономахом епізоди боротьби з половецькою загрозою. Відповідь на запитання, а коли ж виникло це вагоме у стратегічному аспекті місто Київської держави — сучасний районний центр Сумської області, дають археологічні дослідження.

Територію сучасного міста неодноразово обстежували як у дореволюційні часи (В. Ляскоронський, М. Макаренко), так і в радянський період (Ф. Копилов, І. Ляпушкін, Ю. Моргунов та ін.)⁵, унаслідок чого було виявлено сліди стародавніх поселень з культурними відкладами VIII—X, XI—XIII, XVII—XIX ст. в урочищах Замок та Пригородок поблизу Святодухівського собору на міському ринку та в заплаві р. Ромен неподалік від злиття з р. Сулою (ур. Монастирище). На останньому в 1901 р. М.О. Макаренко проводив стаціонарні розкопки, які продовжив у 1906 та 1924 рр., чим поклав початок вивчення достовірно слов'янської археологічної культури пам'яток роменського типу. Отримані ним матеріали були частково опубліковані, а частина колекції досі зберігається у місцевому краєзнавчому музеї⁶. Проте цілеспрямовані дослідження щодо часу виникнення міста не проводили до 1992 р., коли за ініціативою міської адміністрації на території Соборного майдану в ур. Замок силами Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології НАН України за участю Археологічного центру Фонду «Історія і культура Росії» (Москва) було розпочато розкопки. Роботи проводилися протягом вересня 1992 р. і були переважно зосереджені на території міського ринку, де досліджено загалом близько 150 м² площі за потужності культурного шару 0,9—3,2 м. Тут на глибині 1,9—3,2 м було виявлено залишки заглиблених частин жител і господарських приміщень роменської та давньоруської культур. У цілому культурний шар пошкоджений пізнішими перекопами (швидше за все, XVII—XVIII ст.), насичений будівельним та побутовим сміттям XVII—XX ст. У ньому траплялися й рештки кераміки давньоруського та роменського часів.

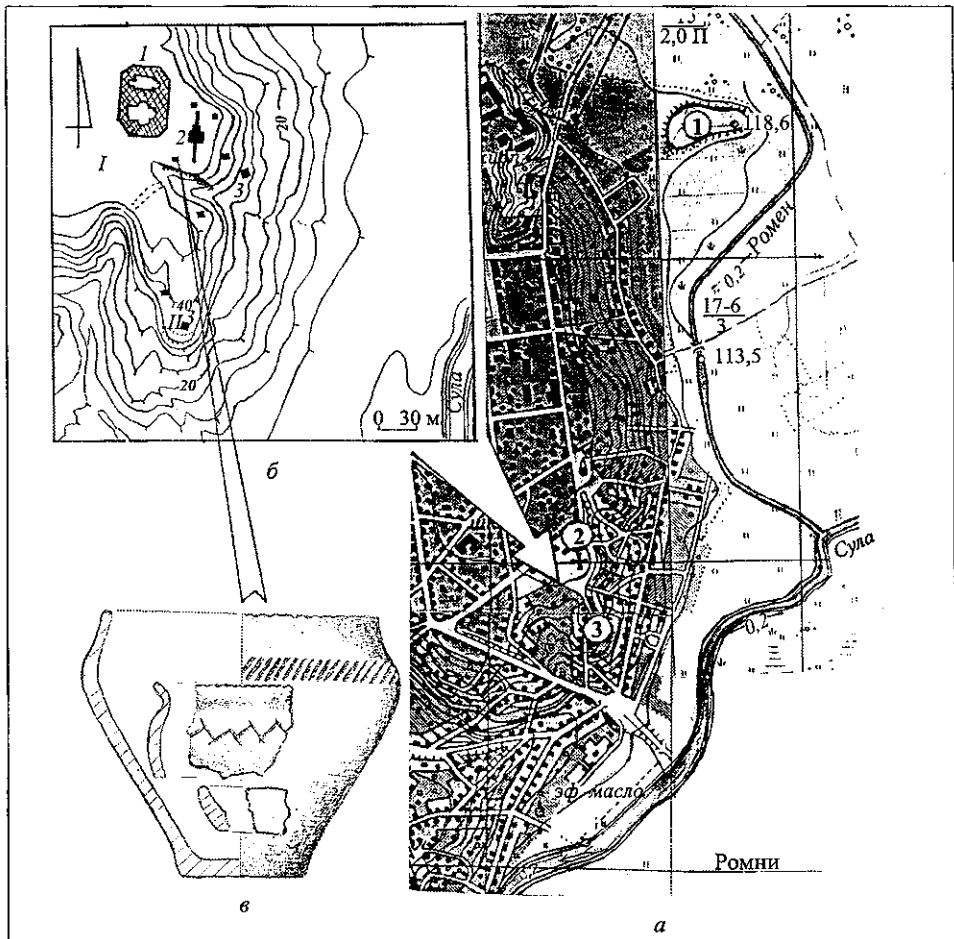

Рис. 1. Археологічні пам'ятки другої половини I — початку II тис. н. е. на території м. Ромни Сумської обл.: а — експлікація карти прибережної частини міста (цифри в кружечках: 1 — городище Монастирище; 2 — урочище Замок (Соборний майдан); 3 — урочище Пригородок (садиба С. Шкурата)); б — експлікація місць досліджень 1992 р. (I — Соборний майдан; II — ур. Пригородок; 1 — садиба Святодухівського собору; 2 — розкоп I; 3 — шурфи); в — кераміка роменського типу з житла напівземлянки (шурф 1) у південно-східній частині Соборного майдану

Лише на східному краї майдану почастило розчистити роменську напівземлянку (шурф 1) з глиняною останцевою пічкою, на склепінні якої була змонтована глиняна жарівка; на ній розчищено невеликий ліпний горщик зі специфічним роменським орнаментом та сковорідку (рис. 1).

Зазначимо, що в закладених на майдані шурфах та траншеях роменські й давньоруські матеріали знаходилися у перевідкладеному стані; при цьому кераміка XI ст. репрезентована окремими уламками, тоді як матеріали XII—XIII ст. представлені ширше.

Крім того, ми тоді ж прошурфували ур. Пригородок (садиба відомого артиста С. Шкурата) та ділянку поблизу валоподібного насипу, в якому Ю. Моргунов убачав залишки оборонних споруд. На жаль, у закладених тут шурфах знайдено лише кілька дуже подрібнених уламків глиняних гончарних горщиків, культурну належність яких визначити важко. Імовірно, це урочище цілком безперспективне щодо проведення археологічних пошуків.

Отримані в сезон 1992 р. матеріали дали змогу припустити, що роменське городище існувало на Соборному майдані ще до кінця X ст., коли відбулося його переоформлення у давньоруське місто-фортецю. Площа, на якій зафіксовано роменський та давньоруський матеріал, становить понад 16 тис. м², що за формальними ознаками не суперечить визначенню поселення як «малого» давньоруського міста, час виникнення якого можна визначити не пізніше середини X ст.

Щоб мати змогу точніше говорити про хронологію поселень у межах сучасного міста Ромни, згідно з поновленою угодою з Роменським міськвиконкомом і відповідно до виділених коштів, у 1999 р. після 75-річної перерви дослідження були поновлені в ур. Монастирище. За морфологічно-типологічними ознаками воно належить до так званих болотних укріплених поселень роменської культури; городище розташоване у заплаві р. Ромен на невисокому острові (рис. 2, 1). Опубліковані свого часу М.Макаренком матеріали (розкопки 1901, 1906, 1924 рр.) давали змогу припускати на ньому наявність культурних відкладів роменської та давньоруської культур. Проте наші спостереження стратиграфії об'єктів і розрізів, разом зі знахідками масового матеріалу, змушують спростувати таке трактування епонімної роменської пам'ятки: давньоруська кераміка траплялася лише в поодиноких випадках (вона хоч і являє собою хронологічний індикатор, однак не є тут виразним складником культурного шару).

Експедиція 1999 р. зняла інструментальний план городища (знімав міський землемір А.І. Білик; рис. 2, 2), здійснила розріз валу (44 м²), заклала розкоп на майданчику поселення (172 м²). У роботах на останньому розчищено дві житлові споруди (№ 1, 3), одне виробниче (№ 2) та одне господарське приміщення (№ 4), а також 11 господарських ям. Потужність культурних нащарувань сягає 1,8—2,2 м.

Під час розкопок на городищі не було виявлено культурних відкладів дороменського часу, однак перевідкладені знахідки кераміки більш ранніх періодів дають змогу говорити про спорадичну заселеність пам'ятки ще з доби неоліту. При цьому найраніші поодинокі речі належать до доби пізнього палеоліту: це фрагмент кінцівки мамонта та уламок кремінної проколки, які потрапили на городище, швидше за все, випадково; кілька грубооброблених кварцитових та андезитових скребків на відщепках, можливо, датуються пізнішим часом. Зазначимо, що ми не знайшли жодного фрагмента посуду культури неолітичної ямково-гребінцевої кераміки IV—III тис. до н. е., проте такий посуд у вигляді доволі виразної колекції представлений у матеріалах розкопок М. Макаренка, які частково зберігаються у фондах місцевого краєзнавчого музею.

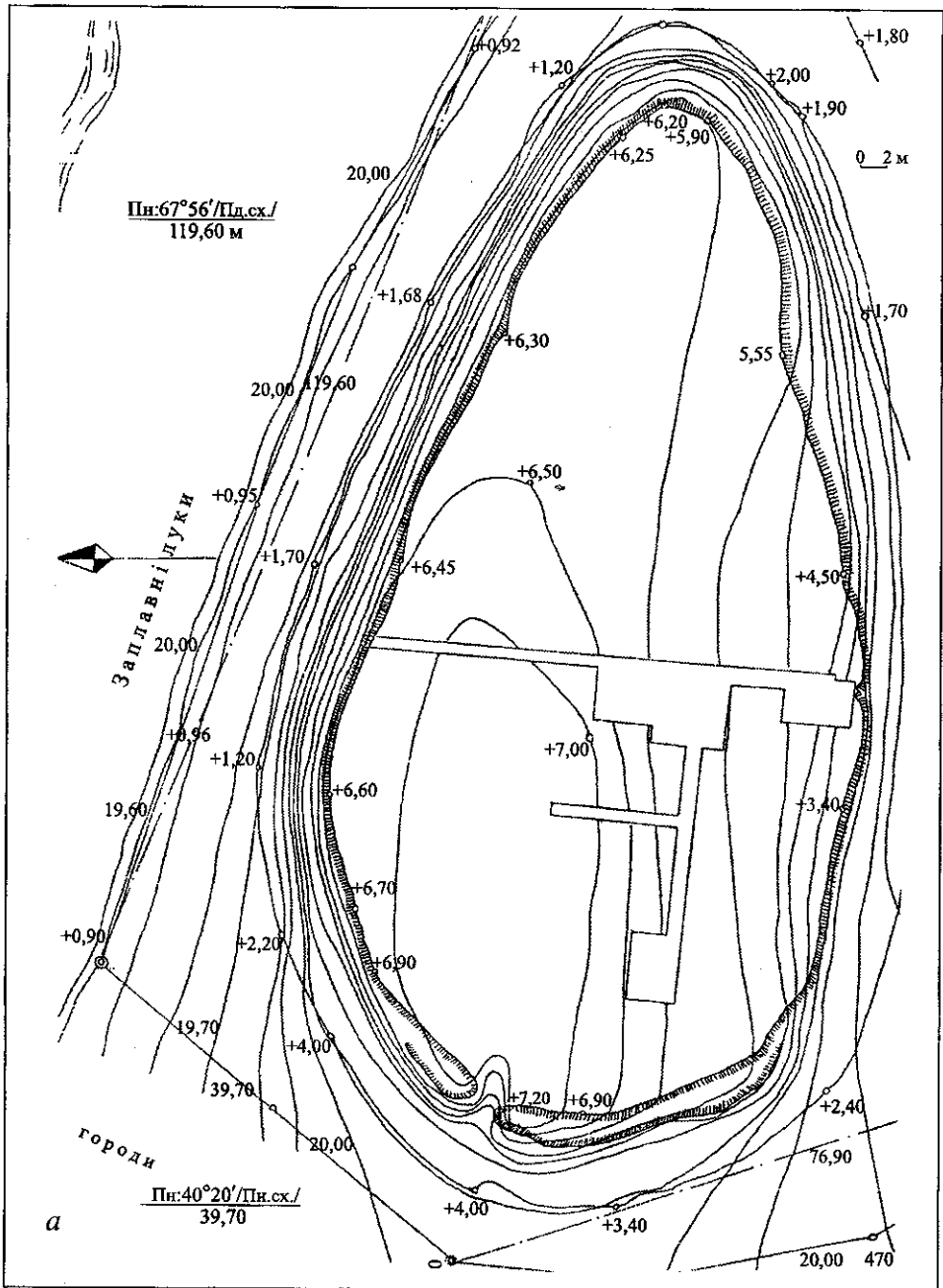
Знахідки доби бронзи репрезентовані кількома уламками посуду сосницької культури (XVII—XV ст. до н. е.), які також є у згаданій колекції з розкопок М. Макаренка; до цього часу слід, можливо, зараховувати й невиразні жовтувато-червоні фрагменти кераміки з рельєфними валиками, іноді — з рзчосами, які мають аналогії серед посуду багатопружкової кераміки (XVII—XV ст. до н. е.). До тих часів, якщо не до неолітичної доби, імовірно, належить і амулет з ікла ведмедя, виявлений у роменському приміщенні (№ 2).

Ранньозалізний вік репрезентований уламками чорноліського посуду (XI—IX ст. до н. е.) і, повніше, керамікою скіфського часу та античної доби; серед останньої відзначимо денце чорнолакового кіліка IV ст. до н. е. Зауважимо, що аналогічні знахідки є і в колекції М. Макаренка.

Під час розкопок насипу валу і в самому розкопі траплялися окремі уламки гончарної черняхівської кераміки, яка виразніше концентрувалася в ямі 5. Проте культурну атрибуцію самого об'єкта можна визначити дуже умовно через невиразність фрагментів ліпного посуду: їх з однаковою ймовірністю можна трактувати як волинцевсько-роменські, так і визнати належними до посуду київської культури. До цього додамо, що фрагменти черняхівської культури на лівобережних теренах трапляються і в пеньківських комплексах V—VII ст. На користь належності ями 5 до київської культури начебто свідчить уламок досить великого ножа або кинджала, який за формами та розмірами має аналогії в комплексах римського часу. Не суперечить цьому і наявність фрагментів сковорідок, які за складом тіста та випалом відрізняються від власне волинцевсько-роменських, хоч і мають досить високий порівняно з київськими сковорідками бортик. Отже, з певними застереженнями цей об'єкт можна датувати серединою I тис. н. е.

Усі ж інші об'єкти, зокрема й вал, так само як і п'ять напівземлянок, розкопаних М. Макаренком, безумовно, мають бути визнані роменськими за культурною належністю.

Розріз оборонної лінії (2 × 17 м), зорієнтований за віссю захід—схід, дав змогу в загальних рисах реконструювати процес спорудження насипу (рис. 3).

На першому етапі було зрівельовано поверхню останця. Сучасна поверхня городища лежить в одній площині, проте до моменту заселення вона являла собою невеликий горб, що утворився внаслідок сповзання цієї частини мису корінного берега. На думку М. Макаренка, поверхня вирівнялася за час існування на городищі поселення — як наслідок нагромадження поблизу валу культурних відкладів. Спостереження стратиграфії насипу в розрізі валу дають змогу спростувати перебіг подій, описаний дослідником.

Так, давня поверхня фіксується двома послідовними шарами суглинку без будь-яких культурних решток (2,6 та 3,0 м від репера), а також шаром білої глини, що підстилає їх (на позначці 3,7 м). Над ними лежить шар інтенсивно гумусованого ґрунту (завтовшки 0,6—0,7 м) зі спорадичними інклюдіями культурних

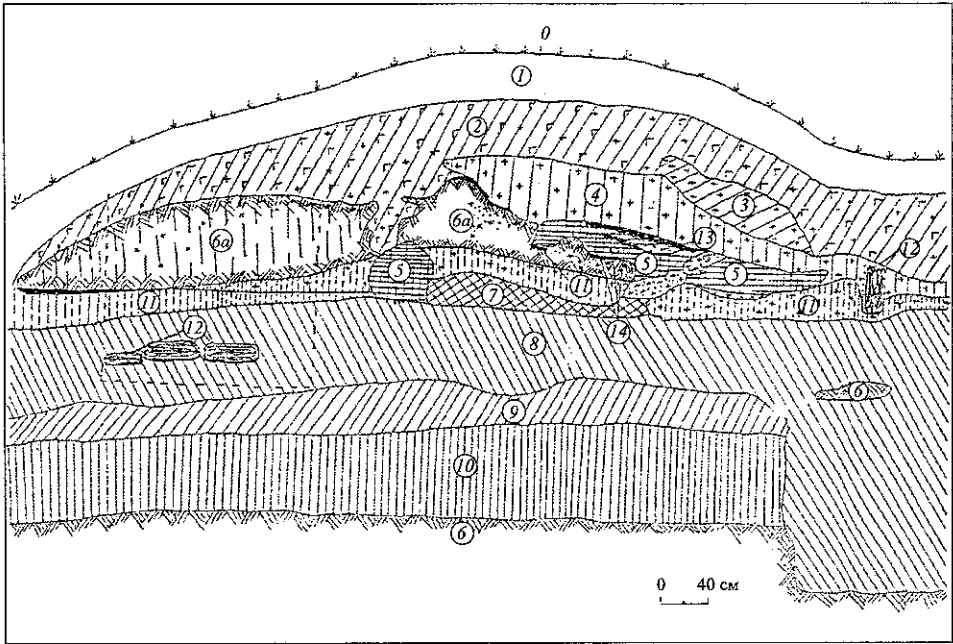

Рис. 3. Розріз валу: профіль північної стінки (центральна частина): 1 — дерновий шар; 2 — темно-сірий гумусований шар зі спорадичними включеннями дрібних вугликів та фрагментів обпаленої глини, інтенсивно насичений культурними рештками; 3 — викид перекопаного суглинку з поодинокими вугликами та вкрапленнями обпаленої глини; 4 — шар темно-сірого кольору, інтенсивно насичений попелом; 5 — шар відрізняється від попереднього меншою насиченістю попелом; 6 — материкова глина білувато-жовтого кольору; 6а — викид шару 6; 7 — темно-сірий суглинок зі спорадичними включеннями вугликів; 8 — інтенсивно гумусований шар чорного кольору з культурними рештками; 9 — суглинок світло-брунатного кольору, частково гумусований; 10 — суглинок темно-жовтого кольору; 11 — викид шару 10; 12 — деревина; 13 — суцільне скупчення вугілля; 14 — скупчення печини

Дошки, покладені під напільну частину валу (не строго паралельно до його довгої осі), мали запобігати сповзанню шарів насипу, а спочатку визначали крайню його межу.

Другим етапом було власне насипання валу, яке, очевидно, здійснювалося з двох боків: ґрунтом, виїнятим під час спорудження рову, та з майданчика городища. Так, з боку рову насип складають шари передматерикового суглинку (потужність 0,15—0,25 м) і материкової глини (товщина сягає 0,7 м), а з майданчика — культурний шар, досить насичений попелом, вугликами, кістками та культурними рештками. Наприкінці робіт уся площа насипу зверху була перекрита культурним шаром рівномірної консистенції з потужністю центральної частини близько 1,0 м.

У верхніх горизонтах насипу не було виявлено будь-яких слідів дерев'яних конструкцій; не пощастило досить точно локалізувати розташування в'їзду на городище. Сучасний в'їзд утворився пізніше внаслідок перерізу роменського валу, про що свідчить наявність уламків посуду XVII—XVIII ст., виявлених нами під час розкопок у заповненні.

Розріз валу і зроблені при цьому стратиграфічні спостереження дають змогу говорити, що він був насипаний тоді, коли на городищі певний час уже існувало роменське поселення. Судячи зі знахідок кількох фрагментів стінок давньоруських гончарних посудин з верхнього горизонту насипу, можна стверджувати, що він був споруджений у давньоруський час, тобто не раніше X ст.

Виразніше хронологічні етапи існування городища простежено в розкопі I, закладеному в південно-східній частині, на якій візуально не фіксувалися залишки розкопів М. Макаренка (рис. 4). Проте під час розкопок з'ясувалося: у розкоп потрапила частина траншеї (ширина 0,6 м, довжина 7,0 м), а також ділянка іншої траншеї (0,9 × 4,5 м), очевидно, з розкопок 1901 або 1906 р.

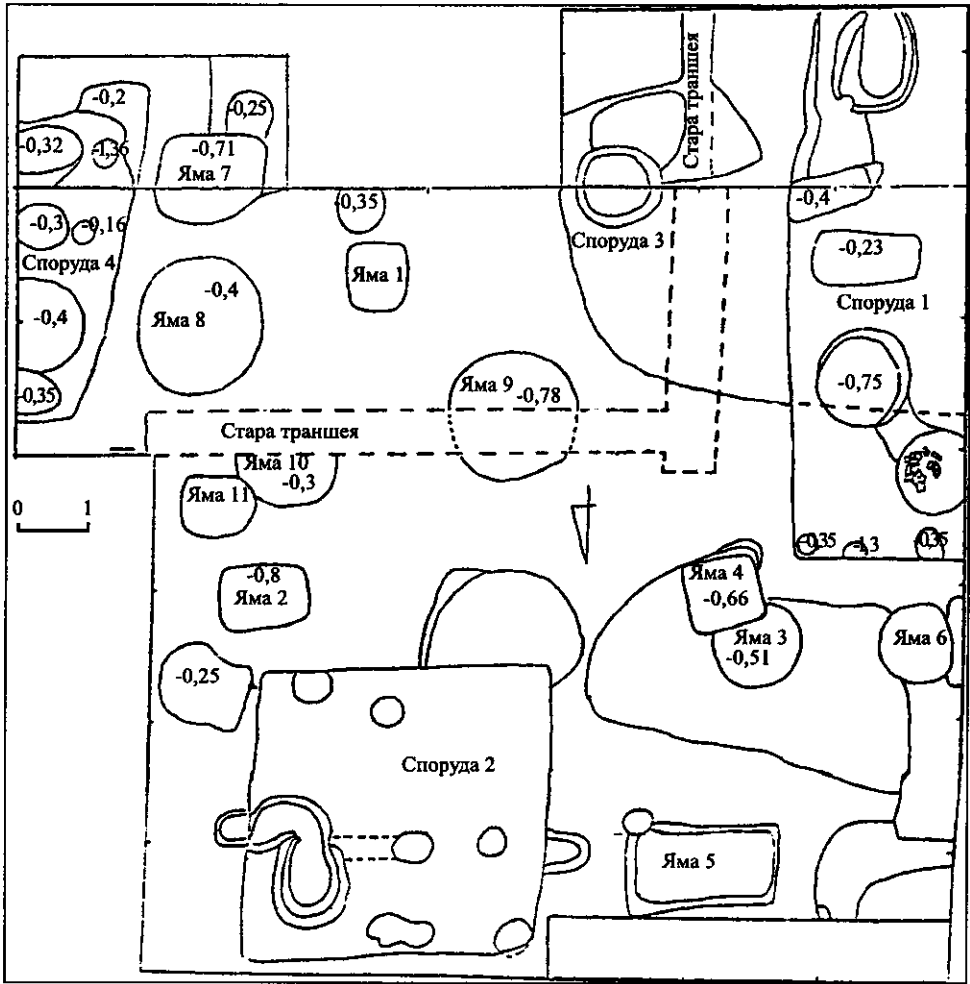

Рис. 4. Розкоп I (загальний план)

Споруда № 1, яку було розкрито лише частково, досліджена у довжину на 8,4 м за ширини 2,7 м; дно розчищено на глибині 1,4 м у материковому суглинку. Досить великі розміри довгої стінки дають змогу припускати двокамерність приміщення. У процесі вибирання заповнення було простежено два будівельно-житлових горизонти, причому піч першого з них, судячи зі стану перепаленої глини, використовували досить довго, а наявність так званих конусів свідчить про неодноразовий ремонт склепіння. Водночас, піч другого горизонту була слабо обпаленою (лише зсередини). На другому етапі існування споруди залишки пічки, разом з уламками, напевно, змонтованої на її склепінні жаровки, були заховані у дві круглі в плані ями, викопані в долівці; після цього поверхня була знівельована двома шарами материкової глини (по 0,3 м кожний). На знівельованій поверхні було споруджено підковоподібний черінь, який, очевидно, належав до споруди № 3; остання частково перекривала зміщення № 1 і, судячи зі стану глини череня, існувала відносно невеликий проміжок часу. Наявність череня замість стаціонарної, вирізаної в останці пічки примушує припускати якість інше призначення самої споруди, можливо, з поєднанням функцій виробничого та житлового характеру.

Після того, як споруду № 3 припинили використовувати за призначенням, її котлован був смітником, про що свідчить дуже висока насиченість заповнення керамікою та кістками тварин, попелястими лінзами, вуглинками та печиною порівняно зі звичайним культурним шаром за межами об'єкта. Зазначимо, що завдяки такій насиченості культурними рештками заповнення приміщення фіксувалося вже після зняття перших двох штиків.

Слід зауважити, що крім перевідкладених уламків ліпного посуду доби бронзи всі знахідки з обох споруд (№ 1 та 3) репрезентовані роменським посудом із характерним орнаментом. Зроблені під час розчищення цих приміщень стратиграфічні спостереження дають підстави стверджувати, що роменське поселення безперервно існувало на городищі щонайменше протягом майже століття.

Споруда № 2, швидше за все, мала виробниче призначення. Це було напівземлянкове приміщення майже квадратної в плані форми розміром 4,2 × 4,4, заглиблене в материк на 0,8 м. У південно-західному куті розчищено вхід, у якому під західною стінкою знайдено кришку жіночого черепа. Про виробниче призначення приміщення свідчить залізобобний горн, розташований у північно-східному куті котловану. Верхня його частина майже не відрізняється від звичайних побутових пічок, вирізаних у материкових останцях, і має у плані підковоподібну форму. Робоча камера, розміром 2,2 × 1,3 м, завглибшки нижче долівки споруди на 0,8 м, довгим продухом у вигляді каналу (довжина 1,5 м при діаметрі 0,2—0,4 м) з'єднується з центральною частиною приміщення. У середині робочої камери виявлено досить великі шматки залізних шлаків, фрагмент кам'яного жорна та уламок денця роменської миски.

Заповнення споруди № 2 складало переважно культурні рештки роменського періоду, але на долівці було знайдено шиферне пряслице з широким отвором, яке разом з гончарним давньоруським вінцем із закраїною, характерною для посудин XI ст., і одночасно з орнаментациєю мотузчатим штампом може свідчити про першу половину цього століття як найбільш імовірну дату його існування.

Як і у випадку з вищеописаними спорудами № 1 та 3, напівземлянку № 2 цілеспрямовано використовували як смітник, тому тут також уже на рівні другого штика фіксувалася пляма підвищеної концентрації культурних решток. У цілому ж заповнення останньої наочно свідчить про доволі інтенсивне життя на городищі й у першій половині XI ст. Проте не можна не звернути увагу на поодинокість уламків давньоруських гончарних посудин — у заповненні переважає ліпна роменська кераміка. Серед неї слід відзначити наявність фрагментів ліплених від руки горщиків волинцевського типу з високо поставленими вертикальними вінцями, які, як відомо, властиві лише раннім періодам власне роменського етапу волинцевсько-роменської (тобто сіверянської) культури. Ще одне приміщення — споруда № 4 — розкопане лише частково: простежене в довжину на 4,5 м і на 1,8 м завширшки; долівка її розчищена на глибини 0,2 м. В останній виявлено шість різних за розміром ямок, заглиблених на 0,15—0,35 м, призначення яких нез'ясоване. Можна припускати, що вони слугували для зберігання продуктів у великих корчагах.

Говорячи про верхню межу існування городища, доцільно згадати, що у фондах місцевого музею зберігається давньоруський гончарний горщик кінця X — початку XI ст., який походить із одного з п'яти розкопаних М. Макаренком жител. Посудина вкрай асиметрична, виготовлена за давньоруською традицією (тісто, форма, орнаментация), але, висловлюючись мовою гончарів-професіоналів, виріб «поплив» і був забракований. Отже, така продукція не могла бути предметом обміну чи продажу, але ж для нас вона цікава тим, що є свідченням місцевого виробництва, оскільки не могла бути привезена звідкілься. Це дає підстави припускати, що на городищі Монастирище або принаймні на укріпленому поселенні в ур. Соборний майдан уже наприкінці X ст. діяла гончарна давньоруська майстерня. На користь такого припущення свідчить і фрагмент горщика, виготовленого з високоякісного тіста і, до того ж, добре обпаленого, що був виявлений у заповненні ями № 8; вінця згаданого уламку оформлені у вигляді стрілоподібного в перетині манжета, який, судячи з пропорцій, може бути датований початком XI ст.

Характерне давньоруське вінце XI ст. з виразною закраїною було знайдено і в заповненні споруди № 2 (№ 448 за описом). Наявність відбитків мотузчастої «гусенички» на прилеглий до нього частині плічка дає змогу звузити його дату до першої половини того ж століття.

Розглянемо детальніше керамічний комплекс із розкопок городища в цілому. За інвентарним описом він налічує понад 1200 одиниць, при цьому абсолютна більшість уламків належить до посуду роменського етапу сіверянської культури.

кераміка переважно ліпної технології, хоча й трапляються поодинокі знахідки фрагментів посуду, виготовленого або принаймні підправленого на повільному колі.

За функціональним призначенням у керамічному комплексі Монастирища виділено кілька категорій посуду. Це горщики, миски, сковорідки, кухлики. Кожна з них, у свою чергу, на основі особливостей моделювання верхньої частини та пропорцій за висотою, діаметрами горловини та формами тулубу, співвідношенням діаметрів дна, найбільш розширеної частини посудини, горловини тощо поділяється на типи з варіантами. Провідною категорією є горщики, які становлять понад 60 % усієї кераміки; серед них преважують горщики овоїдної форми з невисокими, ледь відігнутими вінцями та досить виразними плічками (I тип за типологією волинцевського посуду, запропонованою С.П. Юренко)⁷. Майже всі вони невисокі, орнаментовані здебільшого заціпами та насічкою по вінцях, проте трапляються й зовсім неорнаментовані (близько 10 %). Дещо більше репрезентовані уламки посудин III, IV та VII типів; суттєво, що останні відрізняються наявними рисами наслідування гончарних зразків волинцевського комплексу. Це добре помітно у складі глиняного тіста, в цілому добре вимішаного з дрібнішими домішками, а також на підлощуваних поверхні посудин — прийомі, не властивому кераміці роменського етапу. Ретельність виготовлення такого посуду дає підстави розглядати його як кераміку столового призначення.

Слушно зауважити, що, попри відносно значну кількість ліпних горщиків з вертикальними вінцями, у цьому випадку не можна говорити про ранню дату функціонування городища хоча б тому, що в комплексі керамічних знахідок повністю відсутні уламки гончарного сіроглиняного волинцевського посуду. До того ж, не трапилося жодного уламку салтівської кераміки, як і фрагментів амфорної тари, а також якихось речей салтівської культури. У цьому плані нічого не дає і огляд колекції матеріалів з розкопок М. Макаренка, яка частково зберігається у фондах місцевого краєзнавчого музею. У цілому ж можна констатувати, що посудини VII типу широко побутували не лише на волинцевському етапі, а й протягом існування волинцевсько-роменської культури, у межах її хронологічного діапазону (рис. 5, 6).

Орнаментация ліпної частини керамічного комплексу доволі стандартна за технікою: це передусім пальцеві відбитки по вінцях, іноді з виразними нігтьовими вдавленнями, насічка гострим предметом по вінцях або плічках, такі самі наколи гребінчастого штампа зонального розміщення по верхній частині тулубу. Окрім згаданих прийомів орнаментации, слід зазначити і рідкісні. Таким, наприклад, є меандровий спосіб (№ 1020). Досить рідкісними є композиції за допомогою відбитків кінця круглої в перетині палички, які утворюють пірамідки по вінцях (табл. 27: № 1027 Звіту). Вони дуже нагадують прийоми орнаментики та композиції з керамічних зразків юхнівської культури. Є й прямі аналогії із зазначеною культурою у вигляді тих самих пірамідок, обернених донизу або почергово доверху, утворених відбитками пальцевих пучок (№ 1200 за описом). Різноманітні варіанти традиційних «гусених» орнаментів. В одній із своїх попередніх публікацій я налічив близько 50 таких сюжетів⁸. Нині їх можна значно поповнити. Тут же обмежимося лише загальним зауваженням, що вони утворені відбитками палички, перевитої товстою ниткою або тонкою мотузкою, за допомогою яких робили композиції у вигляді ліво- і правобічних рядів зигзагів, подвійних відтисків, «ялинок», «гусячих лапок», косих хрестів, ромбів та ін. Дуже цікаво, що в деяких випадках є сполучення традиційної роменської орнаментации з врізною лінією або хвилюю, іноді й багаторядною; буває також, що лінійний ряд нанесено поверх «гусеничого» сюжету (рис. 6). Це, на мій погляд, можна розглядати як певний синкретизм роменських і ранньодавньоруських гончарних традицій в орнаментации кераміки. Разом з тим це явище можна трактувати і як досить виразний хронологічний індикатор вживання роменської культури у загальнодавньоруську, тобто засвоєння сіверянами культури давньоруської держави, що, у цьому випадку, може свідчити про інтеграцію певної частини населення сіверянського племенного союзу і, безперечно, про її вихід зі сфери впливу Хозарського каганату.

Характеризуючи керамічний комплекс городища Монастирище в цілому, маємо всі підстави розглядати його як роменський, який кореспондує з керамікою городища Новотроїцьке та посудом горизонтів переддержавного часу на

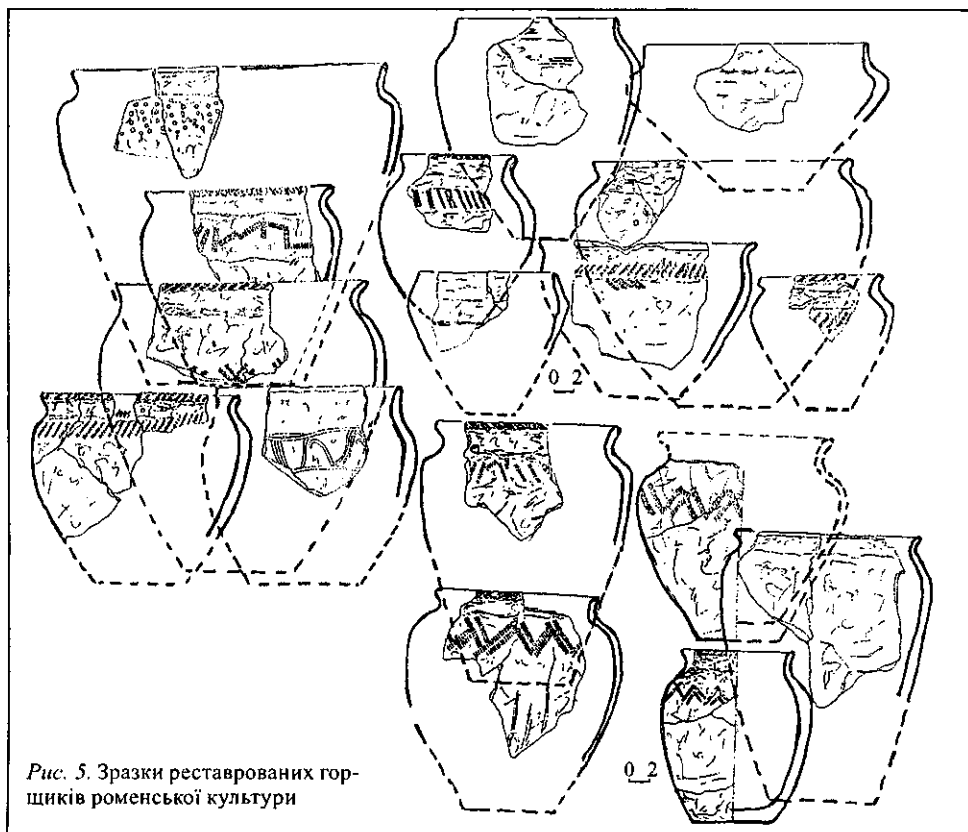

Рис. 5. Зразки реставрованих горщиків роменської культури

городища Ніцаха (басейн р. Ворскли), Полтаві, Кам'яному на Пслі⁹. При цьому особливу увагу привертає повна відсутність на Монастирищі будь-яких речей салтівської культури при одиничності в той же час і кераміки давньоруського кола. Саме це і визначає, на мою думку, культурно-хронологічне місце городища Монастирище в межах постхозарського часу і початкового проникнення давньоруської культури у сіверянське середовище. Ще одним аргументом на користь наведеної думки є стратиграфічні спостереження, зроблені як під час розкопу валу, так і на самому розкопі. Так, виявилось, що вал побудований не під час заселення майданчика, а вже після того, як на ньому певний час існувало неукріплене поселення, засноване кількома близько спорідненими сім'ями. Згодом частина з них за браком площі для домогосподарств (уся площа Монастирища становить 0,717 га) та за інших обставин змушена була звідси відселитися на один з мисів корінного берега, швидше за все, у районі сучасного Соборного майдану. Це мало відбуватися не раніше початку X ст. Така хронологія підтверджується й аналізом керамічного матеріалу, серед якого відсутні салтівський та волинцевський підлощений або прикрашений за допомогою часткового лискування поверхні посуд. Відсутність таких знахідок дає змогу припускати виникнення поселення Монастирище близько межі IX—X ст. і пов'язувати це з діяльністю Олега, внаслідок якої у 884—885 рр. він підкорив певну частину племен сіверянського об'єднання, які до того сплачували данину Хозарії. Приєднання цієї частини сіверян до Київської держави перших Рюриковичів не могло не викликати перегрупування племен у сіверянському середовищі, якогось розмежування західних сіверян, підпорядкованих Олегу, та східних, які лишилися під владою занепадаючого Хозарського каганату аж до середини 60-х рр. X ст. Цілком припустимо, що маргінальною зоною між цими двома угрупованнями сіверян стало Посулля, в якому мали б існувати залоги Київської держави з притаманною їм давньоруською культурою, елементи якої з середини X ст. проникають у роменську. Це, як ішлося вище, добре фіксується в керамічному комплексі, здебільшого внаслідок наших та М.О. Макаренка досліджень.

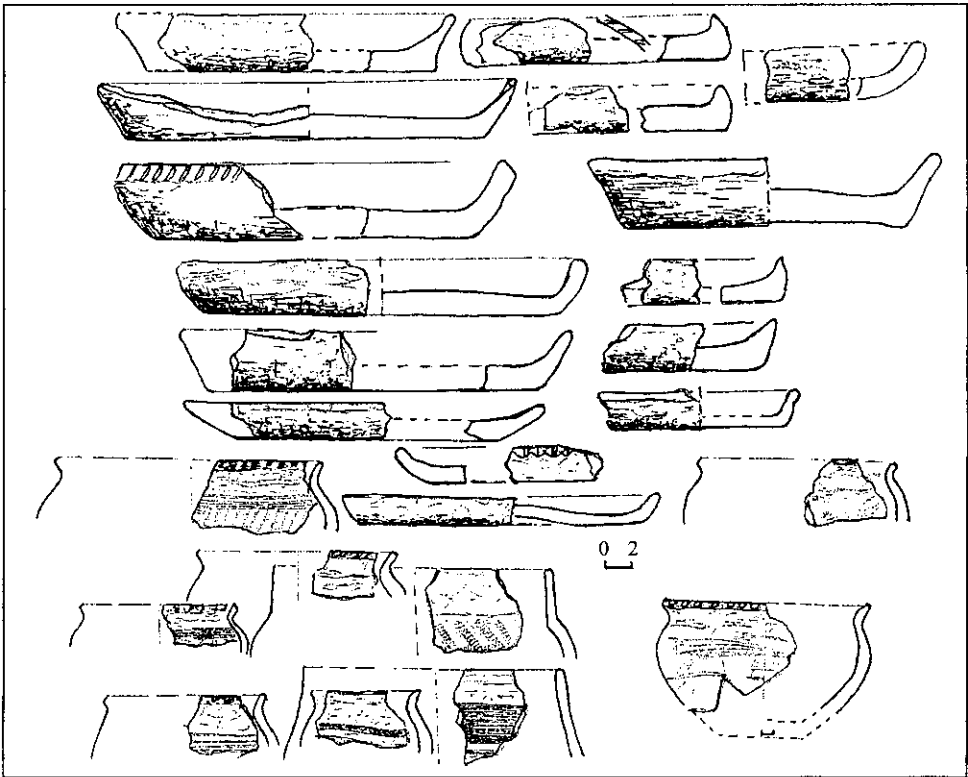

Рис. 6. Зразки сковорідок та уламки роменського посуду фінальної стадії

До того ж, є певні підстави стверджувати, що спорудження валу на городищі Монастирище якимось чином пов'язане з реконструкцією 1-го роменського укріпленого поселення на Соборному майдані за часів Володимира. Щодо містобудівничої діяльності Володимира Святославича доречно навести рядки літопису, в якому слідом за сюжетом Хрещення Русі повідомляється: «...и нача ставити городи по Дьсьнъ, и по Востри, и по Трубежеві, и по Суль...»¹⁰. Цю статтю в Іпатіївському літописі вміщено, згідно з Л. Махновцем, у 988—992 рр.¹¹. Побудовані Володимиром фортеці поклали початок Посульській оборонній лінії на найнебезпечнішому південно-східному кордоні давньоруської держави. Логічно говорити, що разом із будівництвом нових міст-фортець були реконструйовані та укріплені роменські поселення IX—X ст., створені племенами сіверян ще до повної їх інкорпорації у склад Київської держави. І саме такий перебіг подій цілком історично ймовірний для міста Ромен, де давньоруська залога мала б існувати принаймні з середини X ст. Разом з тим можна стверджувати, що сіверянське поселення в болотистій заплаві р. Ромен, тобто городище Монастирище, має дещо ранішу історію, яку є підстави починати з межі IX—X або з початку X ст.

Викладені вище міркування щодо виникнення та ранньої історії літописного Ромна лежать у руслі сучасних поглядів українських археологів-славістів на відкриті 100 років тому М. Макаренком пам'ятку роменського типу. З часів М. Макаренка його трактування цих пам'яток зазнало і гіперкритики з боку деяких фахівців, і суттєвого коригування з боку його прихильників унаслідок як розширення джерельної бази, так і розвитку вітчизняної історіографії. Отже, не зайвим буде коротко зупинитися на сучасному стані вивчення роменської культури, не розглядаючи питання історіографічного кшталту¹².

Нині доволі очевидно, що, говорячи про слов'ян Дніпровського Лівобережжя, слід мати на увазі два (принаймні) культурно-хронологічні етапи в їхньому історичному розвитку, зумовлені впливом двох зовнішньополітичних факторів — дій Хозарського каганату та Руської держави. Дія кожного з цих факторів на різних етапах розвитку сіверянського племінного союзу була дуже відчут-

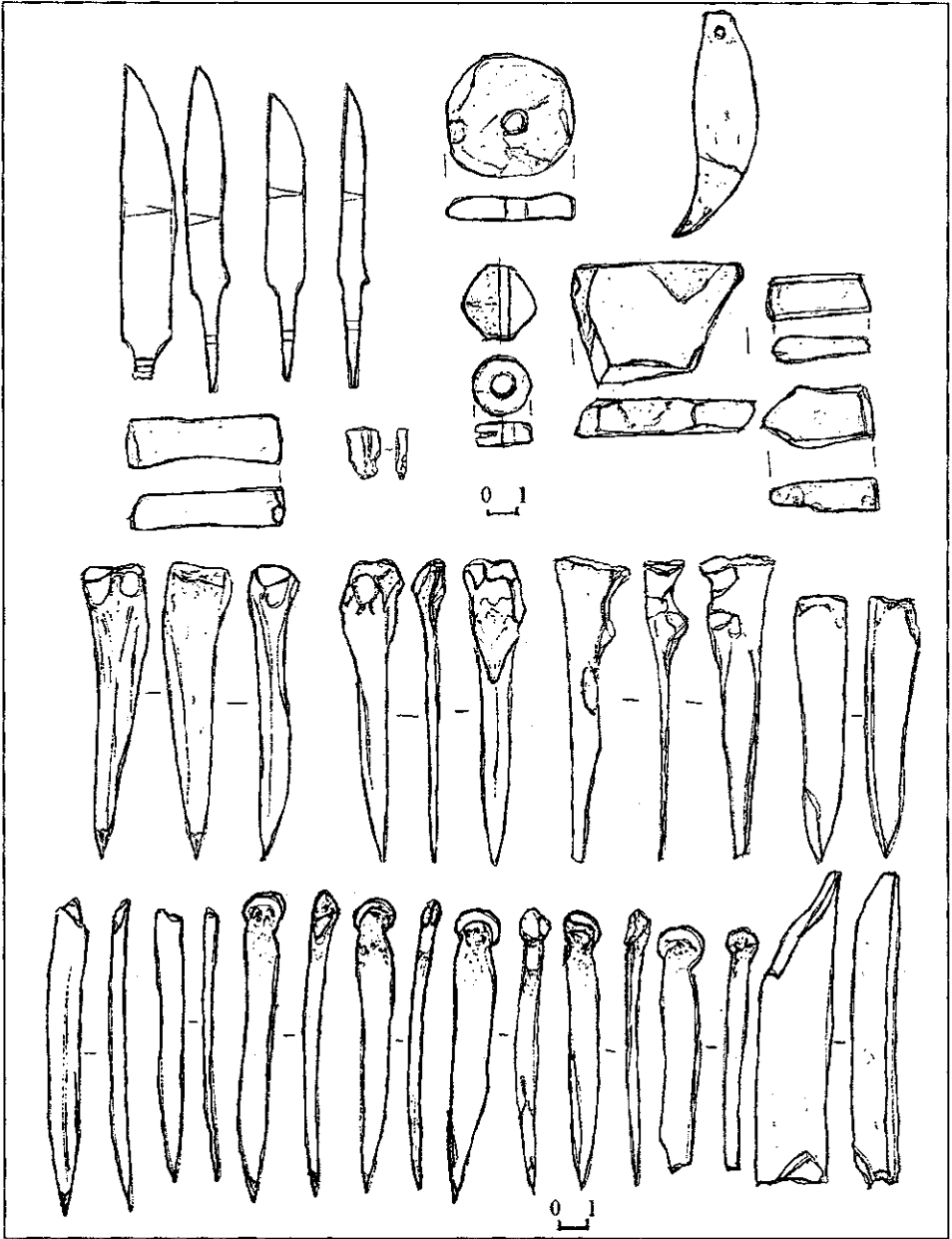

Рис. 7. Металеві (1—4), кам'яні (5, 7—11а), кістяні (6, 12—23) вироби з розкопок городища Мо-
настирище

ною, а інколи — й вирішальною, як, наприклад, остаточне включення сіверян до складу Руської держави та поступова інтеграція їхньої культури в загально-давньоруську.

Археологічним проявом цих впливів були волинцевські пам'ятки для раннього (хозарського) періоду сіверянської культури та власне роменські — для пізнього, фінального стадія якого позначена елементами давньоруської. При цьому обидві групи старожитностей слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя є, безумовно, генетично спорідненими в суто археологічному сенсі, являючи собою два етапи розвитку єдиної волинцевсько-роменської культури, яка репрезентує в археологічних пам'ятках історичний розвиток племен сіверянського племінного утворення. Цю культуру умовно слід було б називати сіверянською: адже не можна на карті колишньої давньоруської держави вказати ще один

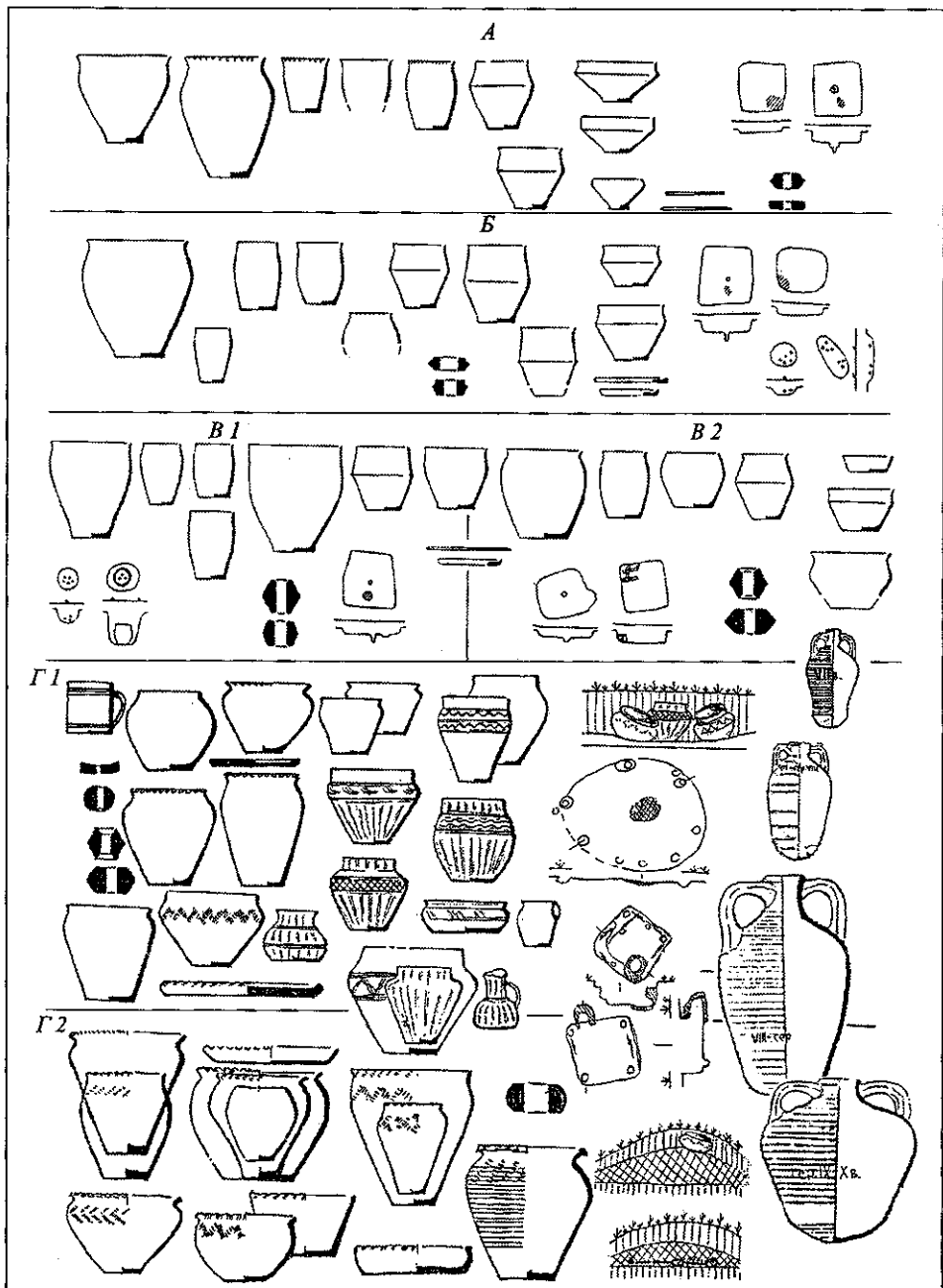

Рис. 8. Хронологічно-стратиграфічна колонка археологічних слов'янських культур Лівобережного Подніпров'я I тис. н. е.: А — пізньозарубинські пам'ятки (I—II ст.); Б — київська культура (III—V ст.); В 1 — колочинська культура (V—VII ст.); В 2 — пеньківська культура (V—VII ст.); Г — волинцьєсько-роменська культура; Г 1 — волинцьєвський етап (кінець VII — середина VIII ст.); Г 2 — роменський етап (середина VIII — початок XI ст.)

регіон, крім лівобережнодніпровського лісостепу, де б літописним повідомленням так точно кореспондували археологічні матеріали і котрий зберігав стародавню племінну назву його мешканців протягом довгих століть («Северия» на картах XVI ст. та в документах XVI—XVII ст.).

Вважаю, що така назва відповідала б історико-культурному змісту самого поняття; в усякому разі її можна взяти як робочу для термінологічної зручності.

Здається, такої самої думки, згідно з історичним розвитком слов'ян Лівобережної України, дійшов і відомий дослідник сіверянських старожитностей Д. Т. Березо-

вель. Хоча він і не виклав своїх поглядів на цю проблему в концентрованому формулюванні, проте сумарне вивчення його наукової спадщини разом з аналізом викладених у нечисленних статтях міркувань приводять саме до такого висновку¹³.

Хронологія волинцевсько-роменської культури (ВРК) у цілому, імовірно, визначається у межах кінця VII — першої половини XI ст., при цьому перший, волинцевський, етап датується зломом VII—VIII — серединою VIII ст., тоді як другий, власне роменський, — з другої половини (кінця) VIII до початку (середини) XI ст. Кожен з цих етапів, у свою чергу, поділяється на періоди. Обґрунтуванню такої хронології та періодизації автор цих рядків присвятив відповідний окремий розділ монографії, що за браком місця звільняє від потреби наводити тут свою аргументацію¹⁴.

У наведеній хронологічно-стратиграфічній колонці слов'янських археологічних культур Дніпровського Лівобережжя I тис. н. е. (рис. 8) можна бачити, що гончарна кераміка волинцевського типу виглядає стороннім включенням серед переважно ліпного посуду вищезгаданих лівобережних старожитностей. Вона, по суті, є елементом іноетнічної культури, засвоєним слов'янським суспільством на волинцевському етапі ВРК. Можна навести численні приклади наслідування форм та декорування гончарних горщиків і мисок у посуді, виготовленому із застосуванням ліпної технології. Це досить поширене явище в керамічному комплексі пам'яток волинцевського типу і значно слабкіше — роменського. Безумовно, тут відбивається дія потужного інокультурного імпульсу, який найбільш виразний саме на волинцевському етапі ВРК, хоча й фіксується вже у матеріалах пізньопеньківських пам'яток Лівобережної України (друга половина VII ст.), в її лісостеповій зоні, як це було доведено харківськими археологами¹⁵.

Тут я наголошую саме на понятті «інокультурний імпульс», оскільки його застосування виключає тезу про перенесення археологічної культури, так би мовити, у готовому вигляді ззовні, відкілясь. До того ж, слід зауважити, що в цьому випадку ми маємо справу з інокультурним імпульсом локального значення, а не з таким універсальним явищем, яким були для східного слов'янства провінційно-римські культурні впливи, що обумовили формування черняхівської культури у першій половині I тис. н. е.¹⁶

У випадку з пам'ятками волинцевського етапу ВРК дія інокультурного імпульсу була нетривалою, а його риси не дуже стійкими, що проявилось лише у своєрідності керамічного комплексу. Не викликає сумнівів, що технологія його виготовлення разом з технікою та характерною орнаментациєю із застосуванням лискування були запозичені з середовища поліетнічного населення міст Причорномор'я.

Носії цього неслов'янського культурного імпульсу, в яких не можна не вбачати якихось племінних утворень з кола тюрко- або іраномовних народів, що входили до складу Хозарського каганату, швидко асимілюються слов'янським (сіверянським) середовищем: інокультурні риси ще відчутні в матеріальній культурі раннього періоду роменського етапу ВРК і стають невлвовимими на його фінальній стадії.

Саме така картина була виявлена нами в керамічному комплексі городища Монастирище. Його цілком імовірно можна розглядати як перше достеменно слов'янське, сіверянське за племінною належністю поселення на території сучасного райцентру Ромни, з якого й розпочалася історія давньоруського міста, що отримало своє ім'я за назвою річки Ромен.

У складі експедиції на розкопках городища Монастирище брали участь співробітники Сумського (Л.Л. Белінська, В.С. Терентьєв) та Роменського (В.В. Панченко, М.І. Полуян) краєзнавчих музеїв, міських організацій (землемір А.І. Білик), студенти історичних факультетів Сумського та Луганського педінститутів та Київського національного університету імені Тараса Шевченка, школярі та співробітники наукових установ Кисва, що перебували у відпустках, аспірант відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України О.В. Комар та ін. Користуюся нагодою висловити їм усім свою глибоку подяку.

¹ Так, саме Ромен, а не Ромни називалося це місто у часи існування Київської держави. Вважаю, що слід було б повернути місту його історичну назву.

² ПСРЛ, Т. I. — М., 1962. — Стб. 247.

³ Тихомиров М.Я. Древнерусские города. — Изд. 2-е. — М., 1956. — С. 34; PEIU, Т. 4. — К., 1972. — С. 10; *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.* — К., 1986. — С. 116.

⁴ *Літопис Руський за Іпатським списком: Пер. Л. Махновець.* — К., 1989. — С. 72; *Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества.* — М., 1975. — С. 273.

⁵ *Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Тр. XII Археол. съезда.* — М., 1901. — Т. I. — С. 379; *Макаренко М.О. Звіт про роблені археологічні розкопки протягом 1924 року // НА ІА НАНУ, Фонд ВУАК.* — № 538; *Макаренко М.О. Городище Монастирище // Наук. збірник за рік 1924.* — К., 1925. — Т. 19; *Моргунов Ю.Ю. Работы Посульской разведочной группы // Археологические открытия 1980 г.* — М., 1981. — С. 280; *Моргунов Ю.Ю. Предварительные данные о летописном городе Ромне // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тез. доп.* — Суми; Ромни, 1990. — С. 61—63.

⁶ *Макаренко М.О. Городище Монастирище // ХраМ.* — К., 1925.

⁷ Тут і далі користуюся: *Юренко С.П. Волинцевская культура // Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985. — С. 116—125; *Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* — К., 1992. — С. 21—25.

⁸ *Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники).* — К., 1975. — Рис. 58.

⁹ *Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА.* — 1958. — № 74. — 328 с.; *Сухобоков О.В. Левобережье Днепра // Кучера М.П., Сухобоков О.В, Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.* — К., 1984. — С. 164—167; 157—162; *Супруненко О.Б. На землі Полтавській.* — Полтава, 1998. — С. 77—87.

¹⁰ *Повесть временных лет.* — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 33.

¹¹ *Літопис Руський...* — С. 67.

¹² *Історіографію проблеми див.: Археологія Української ССР.* — К., 1986. — Т. 3. — С. 191—194.

¹³ *Сухобоков О.В., Сміленко А.Т. Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця // Археологія.* — 1990. — № 4.

¹⁴ *Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...* — С. 36—57; 74—86.

¹⁵ *Любичев М.В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в к. VII — нач. VIII вв. // Древности.* — 1994. Харьк. археол. ежегодник. — Харьков, 1994. — С. 87—100.

¹⁶ *Баран В.Д. Черняхівська культура: за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.* — К., 1981. — 263 с.; *Магомедов Б.В. Черняховская культура // Этнокультурная карта Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985. — С. 42—51.

Одержано 01.06.2004

О.В. Сухобоков

РАСКОПКИ В ЛЕТОПИСНОМ РОМНЕ

(к 100-летию роменской археологической культуры)

В статье публикуются материалы раскопок археологических памятников на территории г. Ромны Сумской области, в том числе и эпонимного городища в ур. Монастырище, открытого и исследовавшегося Н.Е. Макаренко в первой четверти XX в.

O.V. Suhobokov

EXCAVATION OF THE ANNALISTIC ROMNY

(dedicated to the 100 anniversary
of the Romenskaya archaeological culture)

The article publishes the excavation materials from the monuments located on the territory of the town of Romny, Sumy Region, including eponymous ancient settlement site in the tract of Monastyrishche, discovered and studied by N.E. Makarenko in the first quarter of the XX c.